

UOT 82

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.1.240>

KAMAL GÜLMALIYEV

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA OLAN GİZLİ TARİXİ BİLGİLƏR VƏ GÖBƏKLİTƏPƏ HAQQINDA ÜSTÜÖRTÜLÜ MƏLUMATLAR

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında olan adların gizli mənalardan bəhs edilir. Qeyd edilir ki, dastanda verilən şəxs adlarından bəziləri oğuzların ən qədim tarixini ifadə edir və belə adlar gizli-rəmzi mənalara malikdir. Dastanda təpələr haqqında olan məlumatlarla yanaşı, Anadoluda yerləşən Neolit dövrü abidəsi Göbəklitəpənin adının üstüörtülü şəkildə ifadə olunması təhlil edilir. Nəticə olaraq belə təpələrdən dastanda yurd yeri kimi bəhs edilməsi və Göbəklitəpə abidəsinin oğuzlar tərəfindən yaradılması göstərilir. Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı boyların tarixiliyi və adların təhlil edilməsi baxımından yeni elmi nəticə əldə edilmişdir.

Açar sözlər: Dədə Qorqud, Bamsı Beyrək, Göbəklitəpə, dastan, ideoqrafik yazı.

Giriş. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı oğuzların yazılı ədəbiyyatının hələ ki, bizə məlum olan ilk nümunəsidir. Müxtəlif boyların, yaxud oğuznamələrin məcmusundan yaradılan dastanın özünəməxsus dil üslubu vardır.

Bir müqəddimə, on iki boydan (oğuznamədən) ibarət “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı heç bir tarix kitabında rast gəlinməyən söz xəzinəsi ilə zəngindir. Buradakı xronologiya bəzən rəqəmlərlə, bəzən də sözlərin mənalari ilə elə ifadə olunub ki, bəzən tək bir boyda oğuzların Ana xaqanlığı, Ata xaqanlığı, Erkən orta əsrlər, İslam dinini qəbul etdikdən sonrakı yaşamları haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür. Belə ki, burada olan yer və şəxs adları əşyavi və şəkli yazıları elə ifadə edir ki, dastanı oxuduqca hadisələrin təsadüfən deyil, müdrik bir şəxs tərəfindən məqsədyönlü şəkildə qələmə alındığını görmək olur. Bunlar isə onu düşünməyə əsas verir ki, dastanda olan məlumatlar qədim dövrlərdən oğuzlar arasında dildən-dilə dolaşmış, tarixin qədim səhifələrindən xəbərdar olan bir müəllif tərəfindən müxtəlif əlavələrlə zənginləşdirilərək qələmə alınmışdır.

Əsas hissə. Neolit dövrü abidəsi olan Göbəklitəpə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsasında ilk dəfə tədqiqata cəlb olunduğu üçün biz dastanda ifadə olunan təpələrin təsvir edilmə qaydalarından bəhs edərək məsələyə daha ətraflı aydınlıq gətirməyi məqbul hesab edirik.

Dastanının müqəddiməsində “təpə” sözü “oğul” sözü ilə yanaşı ifadə olunaraq maraqlı mənə çalarları ilə təpələrin tarixi əhəmiyyətinə diqqət çəkilir. Məsələn “Kül təpəcik olmaz. Kürəkən oğul olmaz” [4, s. 172] misralarla belə bir fikir ifadə olunur ki, “Kül bir yerə toplansa külək onu aparar və təpə yaratmaq olmaz, kürəkən isə insanın arxa-dayağı olsa da o oğul kimi ata-ana soyunun yaşadıcısı olmaz” (yəni, kürəkən öz atasının soyunu yaşadır). Hər iki misranın bir-birinə bağlı şəkildə qafiyələnməsi onu da ifadə edir ki, dastanda kül və kürəkən “gəlib-gedər”, oğul “soyu-kökü yaşadan”, təpə isə “soy-kök yaşayan yer” kimi ifadə olunmuşdur. Belə anlayışlar eyni zamanda “dilnin miforitual təcrübəsi ilə bağlıdır” [8, s. 24].

“Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy” da təpələrdən “atadan oğula yadigar qalan yer” kimi bəhs edilir. Məsələn, dastanda Qazan xan oğlu Uruza “indiyə kimi baş kəsmədin, qan tökmədin, qorxuram ki, mən öləndən sonra yerim boş qalacaq”, deyir. Uruz isə cavabında:

Dəvəcə böyümüsən, köşəkcə ağlın yox,

Təpəcə böyümüsən, darıca beynin yox!

Hünəri oğul atadan görər, öyrənər,

Yoxsa atalar oğuldanmı öyrənər ?! [4, s. 226].

– deyə cavab verir. Burada Uruzun “təpəcə böyümüsən, darıca beynin yox” sözləri onu ifadə edir ki, “təpələr dola-dola (böyüyə-böyüyə, ucala-ucala) atadan oğula yadigar qalıb, sənin başında (tə-

pəndə) isə darı qədər ağıl yoxdur. Yəni, ata bilməlidir ki, təpələrdə atadan oğula necə yadigarlar qoyulubsa bu uyğunluq ilə sən də öz oğluna yadigar qoymalısan, öz biliyini öyrətməlisən”.

Başqa heyvanları deyil, xüsusi ilə dəvəni misal çəkərək Uruzun atasına dediyi “dəvəcə böyümüsən köşəkcə ağıl yoxdur” sözlərindən isə aydın olur ki, köşək dəvəyə baxarkən onda başqa heyvanlarda olmayan bir əlamət görür. Bu dəvənin belində olan təpəyə bənzər hürgücüdür. Uruz bu mənada yenə təpəyə işarə edərək təpəni xüsusi əhəmiyyətə malik, atadan oğula yadigar qalan özünəməxsus yer kimi ifadə edir. Qazan xan onun igidlərin yanında dediyi “köşəkcə ağıl yox, darıca beynin yox” kimi sözlərinə qəzəblənir, əksinə atadan oğula yadigar qalan yerləri xatırlayır və Uruzun bu yerləri ona xatırlatdığı üçün, bu sözlərdən xoşu gəldiyi üçün “əlini-əlinə çalıb (ona əl çalaraq – K.G.) qas-qas gülür”. Bu isə onu düşünməyə əsas verir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bəhs edilən təpələr atadan-oğula yadigar-miras qoyulan yer kimi ifadə olunmuşdur.

Dastanında olan şəxs adlarını təhlil etdikcə maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. Belə ki, tədqiqatlar əsasında məlum olur ki, dastanda adlar vasitəsilə əşyavi və ideoqrafik yazı üslubu ilə Göbəklitəpə haqqında da üstüörtülü məlumatlar verilmişdir.

Göbəklitəpə Türkiyədə Şanlıurfa şəhərinin 15 kilometr şimal-şərqində yerləşir. 12000 il yaşı olan bu kompleks 20-dən artıq dairəvi şəkildə olan tikilidən ibarətdir. Tikililərdə əsasən mərkəzdə iki ədəd “T” şəklində sütunlar vardır. Möhkəm zəmində yerə bərkidilmiş bu sütunların hündürlüyü 6 metrdir. Kompleksi əhatə edən digər divarlar da qismən balaca “T” sütunları ilə əhatələnibdir (şəkil 3).

Göbəklitəpədə ilk dəfə alman arxeoloq Klaus Schmidt 1995-ci ildə arxeoloji qazıntı işlərinə başlamış, bura yerli əhali tərəfindən “Göbəkli təpə” adlandırıldığına görə buranı “Cebauchter Berg” adı ilə qeydə almışdır [6, s. 56].

Kompleksdə ereksiya vəziyyətində olan müxtəlif heyvan təsvirləri vardır (şəkil 4). Bu tarixi abidə haqqında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında üstüörtülü şəkildə məlumat verilməsi isə oğuzların Anadoluda yaşadıkları dövrün 12 min il əvvələ təsadüf etdiyini göstərən başqa sübutlardan biridir. Belə ki, “Qam Bөрəbөy oğlu Bamsı Bөyrөyin dustaq olduđu boy” da Bam-bam təpənin adı çəkilir [4, s. 221]. Dilimizdə iki sözün təkrarından yaranan “bam-bam”, “bom-bom”, “şır-şır”, “cır-cır” və sair sözlər müəyyən bir səsi ifadə edən sözlərdir. Məsələn, Azərbaycanda hələ də balaca şələlələr olan yerlərə o bölgənin əhalisi tərəfindən “Şır-şır” deyilir. Bu mənada “Bam-bam təpə” sözündəki “bam-bam” müəyyən bir səsi ifadə edir. Belə ki, altı boş, yaxud qazıldıqdan sonra doldurulan yerlərdə ayağı yerə vurarkən “bam-bam, bum-bum” kimi səslər eşidilir. Fikrimizcə bu, qazılmış və qeyri-müəyyən bir səbəblə bir neçə yüzilliklərdən sonra təkrar basdırılan Göbəklitəpənin başqa bir ifadəsidir. Belə ki, Bөyrөyin atasının ona “Bamsı” deməsi və Bөyrөyin dustaqlıqdan qayıdarkən sevdiyi qıza özünü nişan vermək üçün birinci dəfə “Bam-bam təpəyə çıxdınmı qız?” [4, s. 221] sözü ilə “bamsı” sözünə işarə etməsi də onu düşünməyə əsas verir ki, “bam+sı” sözü “bam-bam” sözündən yaranmışdır. Dədə Qorqudun Baybөрəyə “sən oğlunun Bamsım deyə oxşarsan, mən də onun adını Boz ağırlı Bamsı Bөyrөk qoydum” sözlərindən də anlaşılır ki, Baybөрə öz oğlunun başını “Bamsım” deyərək oxşayarkən (başla həm də təpə deyilir) fikrində ata yadigarı olan Bam-bam təpəni nəzərdə tutmuşdur. Buradan anlaşılır ki, Dədə Qorqudun Bamsıya “Bөyrөk” adı verməsi də təsadüfi olmamışdır.

“Bөyrөk” dilimizdə “böyür”, “böyürdə olan”, “böyürün olan” mənasını ifadə edir. Dədə Qorqudun Bamsıya Bөyrөk adı verməsi onun bəzircanların mallarını geri alması ilə bağlıdır. Onun təkbaşına düşmənin üzərinə getməsi, ardınca kimin gəldiyinə əhəmiyyət vermədən yoldaşlarına “məni sevən mənimlə gəlsin” deməsi onun “ürəkli bir igid” olduğunu ifadə edir. El dilində belə ürəkli, cəsarətli insanlara həm də “ürəkli-böyrəkli insan” deyilir. Bu isə onu düşünməyə əsas verir ki, “Bөyrөk” adı “böyrək” sözünə nəzərən təyin edilmiş adıdır. Təsadüfi deyil ki, daxili orqanlardan olan böyrək də böyürdə yerləşir və buna görə də elə “böyrək” adlanır. Bu mənada “bөyrөk” və “böyrək” sözləri eyni mənə kəsb edən sözlərdir. Məlum olduğu kimi, Bөyrөk dastanda həm də “Boz atlı Bam-

sı Beyrək” adlanır. Dastanda Boz at isə Bamsı Beyrəkdən öncə Xızrın atı kimi ifadə olunur. Məlum olduğu kimi Xızır zahiri və batini həyatı ifadə edən mifoloji obrazdır. Bu isə onu düşünməyə əsas verir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının özünəməxsus dili ilə Xızır ilə Beyrək arasında mənə əlaqəsi qurulmuş, bu əlaqələrlə sətiraltı məlumatlar da ifadə edilmişdir. Yəni Xızır necə zahiri və batini şəxs kimi qəbul edilirsə, Beyrək haqqında məlumatlar da dastanda açıq və gizli mənalarla ifadə olunur. İç Oğuz bəylərindən Beyrəyin adının mənası olan “ürəkli-böyrəkli” sözünü daxili (iç) orqanların əlamətləri ilə müqayisə edərək maraqlı məlumatlar əldə etmək mümkündür. Belə ki, görünməyən, yəni daxili orqanlardan olan ürək qulaqcıqlı, ciyər ödlü, böyrək isə göbəkli olur. Yəni heyvan kəsimi zamanı daxili orqanlar təmizlənmərkən ürəyin qulaqcığı, ciyərin ödlü, böyrəyin isə göbəyi kəsilərək götürülür. Bu isə onu düşünməyə əsas verir ki, bu mənada Beyrək həm də “göbəkli” deməkdir. Yəni dastanda Bamsı Bam-bam tərəyə, Beyrək isə “göbəkli” sözünə işarədir. Bu iki ad isə birlikdə Göbəkli tərəni ifadə edən gizli bir işarə ola bilər. Oğuz igidlərinə müəyyən əlamətlərə görə ad verən Dədə Qorqudun göbəkkəsmə olan Bamsıya Beyrək adı verməsi də, fikrimizcə, bu adın gizli bir mənası olduğunu ifadə edən başqa faktlardan biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Göbəklitəpə” adında olan “göbəkli” sözü ana bətnini ifadə edən sözdür. Tədqiqatçılar bu tərənin adını bəhs etdiyimiz mənada haqlı olaraq “Hamilə tərə” kimi mənalandırırlar [6, s. 87]. “Hamilə” sözü kişi adı kimi təyin olunmadığı üçün, görünür Dədə Qorqud ovçular, eləcə də heyvanların daxili orqanlarından anlayan insanlar tərəfindən aydın dərk edilən “böyrək/beyrək” sözündən məharətlə istifadə etmişdir. Bu həm də Qorqud atanın fenomen biliyini və ədəbi dühasını da ifadə edən, adlarla əlavə məlumatların dinləyiciyə, yaxud oxucuya çatdırdığını ifadə edən faktlardan biridir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Beyrəyin Bam-bam tərədən bəhs edərkən “Beyrək gedəli Bam-bam tərə başına çıxdınmı qız. Boylanıb heç dörd yanına baxdınmı qız” [4, s. 221] kimi sözləri Göbəklitərənə coğrafi mövqeyi ilə də üst-üstə düşür. Belə ki, Göbəklitəpə yaxınlığında heç bir dağ olmadığı üçün buradan tərənin dörd bir tərəfini asanlıqla izləmək mümkündür.

Toy mərasimində Bamsı Beyrək özünü nişan verərək və Banı Çiçəyin ona olan sədaqətini yoxlayaraq, “Beyrək gedəli Bam-bam tərə başına çıxdınmı qız?” sualına Banı Çiçəyin:

“Beyrək gedəli Bam-Bam tərə başına çıxdığım çox,
Qarğu kimi qara saçım yolduğum çox.
Güz alması kimi al yanağım yırtmışam çox.
Gələnlə gedəndən sorduğum çox” [4, s. 74]

deməsi həm də “Bam-bam tərə” adlanan yerə başqa insanların da gəldiyini ifadə edir. Göbəkli tərənin bu gün də yerli insanlar tərəfindən ziyarət edilməsi və buraya yerli əhali tərəfindən həm də “Dilək tərəsi” deyilməsi məsələyə aydınlıq gətirən başqa faktlardan biridir.

Beyrəyin əsirlikdən qayıdarkən dəvə dərisindən çuval geyməsi və özünü tanıtmək istəməməsi, daha sonra dostlarını və yoldaşlarını anarkən “tul-tulada girdigim tula dəri” kimi sözləri, görünür, təsadüfi ifadə olunan sözlər deyil. Belə ki, “tula dəri” bu gün də qırğız dilində “bütöv dəri” anlamını ifadə edir” [2, s. 102]. Bu həm də hissələri kəsilməyən, güvəsi, yaxud “güvələri üzərində olan dəri” deməkdir ki, burada biz yenə Beyrəyin tərə ilə işarəli şəkildə ifadə olunduğunu görürük. Beyrəyin güvəli dəvə dərisi geyməsi “göbəklinin tərənin içində olmasını” da simvolizə edir.

Dastanda “Salur Qazan xanın dustaq olub oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da Qazan xanın qaradonlu kafirlərə

“Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var,
Ağ sazın aslanından bir köküm var...
Qorxu bilməz (əzvey) qurd balası erkəyindən bir köküm var,
Ağ sunqur quşu erkəyi tək bir köküm var” [4, s. 297] (şəkil 4)

deməsi və öz soy-kökünü bəhs edilən heyvanların erkəyi ilə ifadə etməsi də, görünür, Göbəklitəpədə olan təsvirlərlə əlaqəli sözlərdir. Belə ki, Göbəklitəpədə rəsm edilən heyvanların demək olar

ki, hər birinin erkək olması onu düşünməyə əsas verir ki, bu heyvanlar oğuzların ata soyunu ifadə etmişdir. Dastanda Qazan xanın dilindən deyilən “əzvay qurd ənügi” sözləri “qorxu bilməz qurd balası”, yaxud “əzvay qurd balası” deməkdir ki, burada “əzvay” sözü həm də “ağzını açaraq dişlərini göstərən, hər an insanı dişləməyə hazır vəziyyətdə olan” deməkdir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda “əzvay” adlı tikanlı bitkinin görünüşü də “ağzını açaraq dişlərini göstərən” vəziyyətdə boy atan tikana verilən addır.

Anadoluda və Azərbaycanda yaşayan insanların qədim adət və ənənələri, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsas götürülməklə, Göbəklitəpədə olan piktoqrafik və əşyavi yazıları aşağıdakı qayda ilə mənalandırmaq olar.

Göbəklitəpədə iç-içə dairəvi şəkildə inşa olunmuş tikililər yumurtaya bənzəyir (şəkil 3). Fikrimizcə, burada mərkəzdə olan tikilinin quruluşu yumurtanın mərkəzini (sarısının hissəsini), kənar tikili ağ təbəqəni, digər kənarı isə yumurtanın qabığını simvolizə edir. Kənar tikilidən daxilə doğru açılan yol ana bətninə gedən yol kimi xarakterizə edilə bilər. Belə olduğu halda bu “yumurta” “ana yumurtalığı”-nı ifadə edir. Yumurtanın toxumunun və mayasının olduğunu nəzərə alaraq onda bu tikili “döllənmiş ana yumurtalığı, yəni ana dölü” deməkdir. Bu mənada “ana dölü” “anamızın bizi doğduğu yer” mənasındadır. Buradakı “ana dölü” bu gün Anadolu, yəni “anamızın dölü olan yer” mənasını ifadə edir. Bu həm də onu düşünməyə əsas verir ki, “anadolu” sözü Göbəklitəpəyə nəzərən yaranmış coğrafi adlardan biridir. Ana xaqanlığı dövründə “ana xətti ilə qohumluq ən müxtəlif insan cəmiyyətlərinin keçdiyi mürəkkəb inkişaf yolunun ilkin hədlərində xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur [1, s. 37].

Göbəklitəpədə şərti “ana dölü” adlandırdığımız yerdə mərkəzdə və divarlara dayaq olaraq yerləşdirilmiş “T” sütunlarını “dayaq” və “dirək” kimi ifadə etmək olar. Vatikan nüsxəsində Qazan xan “Türküstanın dirəyi”, Türkmənsəhra nüsxəsində “Azərbaycanın ləngəri” kimi titulla xatırlanır [10, s. 211, 222]. Fikrimizcə, buradakı sütunlar “Ana dölünün”, yəni “Anadolunun dirəyi”, kənarlarda olan sütunlar isə “Anadolunun dayaq” sözlərinin rəmzi ifadəsi ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, sütunlarla bu sütunlarda həkk edilən rəsmlərin mənalarını qarışdırmaq olmaz. Çünki, sütunlarda olan ereksiya vəziyyətində olan heyvan rəsmləri oğuzların atalarının rəmzi təsvirləridir və onlar “ana dölü”ndə ereksiya vəziyyətində təsvir olunublar. Bir qayda olaraq onların ürkünc vəziyyətdə təsvir olunması ovçu qəbilələrin xarakterini, döyüşkənliyini, güclü və iqtidarlı olduqlarını ifadə edir. Heyvanların dişlərinin aydın şəkildə təsvir olunmaları isə “diş”, yaxud “dış” sözünün bir ifadəsi ola bilər (şəkil 3, 4) Belə olan halda bu heyvan təsvirlərini “Dış Oğuzlar”, “Taş Oğuzlar” adlandıra bilərik. Göbəklitəpənin də daxil olduğu “Bərəkətli Aypara” adlanan region ilkin Neolit cəmiyyətlərinin (tayfaların) e. ə. X-IX minilliklərdə meydana gəldiyini və inkişaf etdiyini göstərir [5, s. 92]. Oğuzlarda tayfa daxilində möhkəm bağlar, tamğa ənənəsi və “Qazan Xanın evinin yağmalanması boyu”nda bütün ailə fərdlərindən daha çox anaya önəm verilməsi onu düşünməyə əsas verir ki, oğuz cəmiyyətindəki ibtidai dünyagörüşü hələ Ana xaqanlığı zamanı yaranmış və möhkəmlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, abidənin mərkəzində yer alan iki ədəd sütun atını deyil, fikrimizcə, oğlu simvolizə edir. Belə ki, bu sütunlar “ana dölündə” ereksiya vəziyyətində təsvir edilməmişdir. Onların qurşaqlarında kişi cinsinə aid olduqlarını ifadə edən testisli tülkü dərisi təsvir edilmişdir. Burada tülkü dərisinin rəngli olduğunu nəzərə alaraq qurşaqları “qur qurma (rəngli) qurşaq” adlandırmaq da olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “qur qurma qurşaq” həm də oğulun belinin bərkliyin və igidliyini də simvolizə edir.

Sütunların “T” şəklində olması bu “oğul”ların toxmaq kimi təsvir edildiklərini göstərir (şəkil 3, 4) Burada toxmaq “baş bərkliyi”, “dözümlülüyü”, “dəyanətli olmağı” və “möhkəmliyi” simvolizə edir. Toxmaq ət döymək üçün istifadə olunan bir əşyadır. Bu gün də Anadoluda və Azərbaycanda ətin döyülməsində istifadə edilir. Burada toxmaq həm də “ətlə əlaqədar olan”, yaxud “hər zaman ət yeyən” mənasını ifadə edə bilər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında demək olar ki, daima heyvan əti

ilə qidalanmaqdan bəhs olunur. Ovçuluq həm də Göbəklitəpədə fəaliyyət göstərən insanların əsas peşə sahəsi olmuşdur.

Maraqlıdır ki, Göbəklitəpədə həm də qabırğası görünən heyvan təsvirləri də vardır. Fikrimizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “iyəgülü ulalır, qaburğalı böyür” [4, s. 146] (şəkil 6) kimi deyimlə əlaqəsi olan bu piktoqrafik yazılar uşaqlıqdan arıq, çəlimsiz bir insanın böyüyüb oğul, uşaq sahibi olduğunu, nəsil qayğısı, qardaş-bacı qayğısı çəkdiyini, dəli-dolu igid oğlan olduğunu ifadə edir.

Daşlar üzərində olan qaban, aslan, qaplan, tülkü, kərkəs, qaz, durna, ilan kimi heyvanlar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında məcazi və həqiqi mənalarla bəhs edilən heyvanlardır. Göbəklitəpədə də bu heyvanların məcazi mənaları ifadə etdiyini düşünmək olar. Belə ki, kürəyində vəhşi qaplan təsvir edilmiş insan heykəli “ata soyunun yükünü çiyində, kürəyində daşıyan oğlan” mənasını ifadə edə bilər.

Fikrimizcə, “T” sütunlarının birinin üzərində ereksiya vəziyyətində olan lakin başı olmayan insan təsviri “toxumu olan lakin təpəsi olmayan insan” mənasını ifadə edə bilər ki, bu da güclü oğulları olmadığı üçün özünə təpə yarada bilməyən insanı simvolizə edir (şəkil 7). Burada təsvir edilən kərkəs təsviri müəyyən bir tayfanın ata soyunu, onun “qolu-qanadı” üstündə saxladığı yumru əşya isə yumurta təsvirini xatırladır.

Qeyd etmək lazımdır ki, toxum və yumurta ovçu-yığıcı insanların istifadə etdiyi əsas qida mənbəyi olmuşdur. Burada təsvir edilən çantalar isə fikrimizcə, yumurta və toxum toplamaq üçün istifadə olunan çantaların təsviri ola bilər (şəkil 1). Bu mənada sütunların üzərində olan çanta təsvirləri bərəkəti simvolizə edir. Bu gün də Novruz bayramında süfrəyə yumurta və toxum qoyulması bərəkəti simvolizə edən anlayışlardan biridir. Fikrimizcə, toxum və yumurta ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olan insanların yaşadığı dövrlərdə, eyni zamanda Göbəklitəpədə də bərəkət rəmzi kimi qəbul edilmişdir. Bu həm də onu düşünməyə əsas verir ki, bu gün milli bayram kimi qeyd etdiyimiz Novruz bayramının ilkin rüşeymləri Göbəklitəpədə yaranmışdır.

Göbəklitəpədə oğuzlarla bağlı diqqəti cəkmək üçün əlamətlərdən biri də oğuz tamğalarının burada olan sütunlarla və sütunlarda olan təsvirlərlə olan bənzərliyi (şəkil 1. 2) Bunlara şərti “T” sütunları, çərkəz təsvirlərinin üst hissəsində olan təpələri (qabığı) ifadə edən dalğavari təsvirlər misal ola bilər. Belə ki, bu təsvirlərin elementləri çavuldur, karaevli və dodurğa boylarının tamğalarında daha aydın görünür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” oğuzların ata kitabıdır. Fikrimizcə, bu dastan Göbəklitəpədən başlayaraq Qayı boyunun Anadoluda hakimiyyətə gəldiyi vaxta qədərki hadisələri bildirən xronologiyanın ozan dili ilə ifadəsidir. Buradakı xronologiya kəlfə bənzər ifadə edildiyi üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Qayı boyunun hakimiyyətə gəlməsi ilə başlayır və Göbəklitəpəni ifadə edən Bamsı Beyrəyin ölümü ilə yəni, dəfn edilməsi ilə (üstünün örtülməsi ilə) sona çatır. Yəni Kitab Göbəklitəpədən başlayaraq Qayı boyunun hakimiyyətə gəldiyi dövrə qədər olan hadisələri özünəməxsus dil ilə diqqətə çatdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, dastanda “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyunda” Ağqoyunlu dövləti ilə Səfəvilər dövləti arasında olan irsiyyət bağlarından da rəmzi mənalarla bəhs olunur. Bizim eradan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycan və Anadoluda yaşayan oğuzların tarixinə vurulan dəyünlər [7, s. 15] təəssüf ki, qədim dövr abidələrində oğuzlarla bağlantılı fikirləri öyrənməyə imkan verməmişdir.

Kitabda olan məlumatlardan və arxeoloji nümunələrdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Göbəklitəpə və onun ətrafında yerləşən buna bənzər müxtəlif dairəvi tikililər Oğuzların ana xaqanlığı zamanı mədəni məkanları olmuşdur. Müqəddəs Ana ətrafında birləşən oğullar öz analarının şərəfinə abidə yaratmağa çalışmışlar. Göbəklitəpə isə bu abidələrin mərkəzi və daha şöhrətli oğulların yaratdığı məkan olmuşdur. Göbəklitəpədə arxeoloji araşdırmalar zamanı tapılan xeyli toxum nümunələri onu düşünməyə əsas verir ki, bu gün qeyd etdiyimiz Novruz bayramının əsas atributlarından və ovçuluq-yığıcılıqla məşğul olan insanların əsas qidalarından olan toxum və yumurta abidədə həyata

keçirilmiş ayinlər nəticəsində inancın başqa bir təzahürü kimi formalaşmışdır. Fikrimizcə, oğuzlar burada aralarında olan qohumluq bağını gücləndirmək üçün göbəkkəsmə ayinini də icra etmişlər.

Arxeoloji və etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, Anadolu və Azərbaycan əraziləri oğuzların qədim dövrlərdən yaşadığı ərazilərdən biri olmuşdur [11, s. 20].

Qeyd etmək lazımdır ki, Göbəklitəpə coğrafi baxımdan həm də Bayandur sülaləsinin hakimiyyəti ilə ifadə edilən Diyarbəkirə yaxın bir ərazidə yerləşir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında xanlar-xanı Bayandur xanın adı da Ağqoyunlu sülaləsinin banisi Bayandur xanla bağlı ola bilər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı isə oğuzların yaşadığı coğrafiyanın daimi sakinləri olduğunu göstərən ədəbi-bədii möhürdür [2, s. 23]. Fikrimizcə, bu məsələlər tədqiqata cəlb olunsa, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Bayandur boyunun tarixi ilə bağlı önəmli tarixi bilgilər öyrənmək mümkün olar.

Nəticə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında olan məlumatlar onu düşünməyə əsas verir ki, oğuz oğullarının mənəvi məkanı olan Göbəklitəpədəki “ana dölləri” basdırılana qədər onlar olduqca məhriban şəraitdə yaşamışlar. Ana xaqanlığından yadigar qalan ənənələrin zəifləməsi ilə əlaqədar onlar arasında inciklik yaranmış, oğuzlar ana bətni hesab etdikləri bu mənəvi məkanı qorumaq və tarixi bilgilərini gələcək nəsillərə miras qoymaq üçün hissə-hissə basdırmışlar. Köç nəticəsində Anadolu-da az sayda qalan oğuz boyları öz hakimiyyətlərini başqa tayfaların bura köçü nəticəsində bərqərar edə bilməmişlər. Bununla da Anadolu-da hakimiyyəti ələ ala bilməyən oğuz boyları daha sonra Qınıq və Qayı boyunun vasitəsi ilə öz qədim hakimiyyətlərini bərqərar etməyə nail olmuşlar.

Şəkil 1.

24 Türk Oğuz Boyu Tamgası

Boyun adı	Tarih-i Âli-Selâh	Resid-i Âli-Selâh	Kasgarlı (DLT)	Hüner-nâme	Ebu'l-Gâzi Bekhârî Huk, Şecere-i Terâkime
KAYI	۱۲۱	۱۲۱	۱۲۱	۱۲۱	۲
BAYAT	↑	↑	↑	↑	۲
ALKA-EVLİ	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
KARA-EVLİ	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
YAZIR	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
DÖĞER	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
DÖDÜRDA	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
YAPALI	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
AYŞAR	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
KIZIK	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
BEGİLİ	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
KARKIN	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲

Boyun adı	Tarih-i Âli-Selâh	Resid-i Âli-Selâh	Kasgarlı (DLT)	Hüner-nâme	Ebu'l-Gâzi Bekhârî Huk, Şecere-i Terâkime
BAYIN-DUR	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
BİÇENE	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
ŞANINDUR	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
ÇEBNİ	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
SALUR	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
EYMÜR	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
ALA-YUNDLU	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
ÜREGİR	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
İDİDİ	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
BÜDÜZ	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
YİVA	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲
KINIK	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۲

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy

Şəkil 2.

Şəkil 3.

Şəkil 4.

Şəkil 5.

Şəkil 6.

Şəkil 7.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K. Mifdən yazıya və yaxud “Gizli Dədə Qorqud-3”. Bakı: Mütərcim, 2009, 336 s.
2. Hacıyev A. Dədə Qorqud kitabının şərhli oxunuşu. III kitab: 3-6-cı boylar üzrə, Bakı: Elm və təhsil, 2022, 288 s.
3. Həbibbəyli İ. “Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya. Bakı: Elm, 2020, 280 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsli və sadələşmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
5. Quliyev F. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, c. 4, № 1, 2018, 109 s.
6. Lucert K.W. Göbekli tepe / Tercüme eden Leyla Tonguc Basmacı. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım San. Ve Tic. Ltd Şti, 2016, 421 s.
7. Məmmədov A. Oğuz səltənəti. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1992, 300 s.
8. Rüstəm K. “Kitabi-Dədə Qorqud”un nitq janrları və davranış poetikası. Bakı: Nurlan, 2013, 148 s.
9. Rzasoy F. “Kitabi Türkmən lisanı” oğuznaməsinin transmediativ strukturu və ritual-mifoloji semantikası. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 472 s.
10. Shahgoli N., Yağhodei V., Ağhatabai Sh., Behzad S. Dede Korkud kitabının Günbet yazması // Modern Türklük Araştırması Dergisi, c. 16, sayı 2, 2019, 222 s., s. 211.

11. Umay T.G. Türklerin tarihi. Ankara: Akçağ yayınları, 2012, 468 s.

“Əlincəqala” Tarix-Mədəniyyət Muzeyi
E-mail: kamalgulmaliyev@gmail.com

Kamal Gulmaliyev

SECRET HISTORICAL KNOWLEDGE AND HIDDEN MESSAGES ABOUT GÖBEKLI TEPE REFLECTED IN THE EPOS “BOOK OF DEDE KORKUT”

The article considers the hidden meanings of names reflected in the epos “Book of Dede Korkut”. It is noted that some personal names given in the Epos reflect the ancient history of the Oghuz people and have a secret symbolic meaning. The implicit mention of Göbekli Tepe, a Neolithic monument located in Anatolia, is analyzed along with information about other burial mounds. As a result, it is shown that in the Epos such burial mounds are mentioned as native places, and the Göbekli Tepe monument is considered to have been created by the Oghuz. The article presents new scientific findings regarding the historicity of tribes and the analysis of names in the epos “Book of Dede Korkut”.

Keywords: *Dede Korkut, Bamsy Beyrek, Göbekli Tepe, dastan, ideographic writing.*

Камал Гюльмалыев

О ТАЙНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЗНАНИЯХ И СКРЫТЫХ СООБЩЕНИЯХ О ГЁБЕКЛИ-ТЕПЕ, ОТРАЖЕННЫХ В ДАСТАНЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

В статье рассмотрены скрытые смыслы имен, отраженные в дастане «Китаби-Деде Горгуд». Отмечается, что некоторые из личных имен, приведенных в дастане, отражают древнейшую историю огузского народа и имеют тайное символическое значение. Анализируется неявное упоминание в дастане названия Гёбекли-Тепе – неолитического памятника, расположенного в Анатолии, наряду со сведениями о других курганах. В результате показано, что в дастане такие курганы упоминаются как родные места, а памятник Гёбекли-Тепе считается созданным огузами. В статье приводятся новые научные результаты в аспекте историчности племен и анализа названий в дастане «Китаби-Деде Горгуд».

Ключевые слова: *Деде Горгуд, Бамси Бейрек, Гёбекли-Тепе, дастан, идеографическое письмо.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 04.03.2025
Son variant 15.04.2025